

**КРИМСЬКЕ ХАНСТВО І ГЕТЬМАНЩИНА НАПРИКІНЦІ XVII ст.
У КОНЦЕПЦІЇ М. УСТРЯЛОВА**

Наприкінці XVII ст. Османська імперія та Кримське ханство виявились втягнутими у виснажливу війну з європейськими країнами-учасницями “Священної ліги”, на боці якої услід за Московським царством виступила Гетьманщина. Кримські, азовські та дніпровські походи, що стали важливими етапами цієї війни, у середині XIX ст. уважно вивчав відомий російський історик Микола Герасимович Устрялов (1805–1870). Однак його діяльність на цій ниві, особливо спроба з’ясувати роль українців у боротьбі за Азов, залишилася поза увагою історіографів XIX ст.¹, а наприкінці XX ст. піддалася гострій критиці за фактографічність, причому без її ґрунтовного розгляду².

Маємо на меті визначити погляди М. Устрялова на участь представників України та Криму у вказаних воєнних конфліктах, на характер кримсько-українських відносин наприкінці XVII ст., виявити переваги і недоліки концепції в цілому.

Працюючи над створенням перших трьох томів “Истории царствования Петра Великого” (1858), що охоплюють вказану добу, історик наполегливо вивчав шведські, російські, французькі, німецькі та австрійські друковані джерела та рукописи (хроніку Страленберга, донесення Шереметьєва та Брюса, щоденники де ла Невіля, Корба, Гордона, нотатки Желябузького, Галарта та Плеєра), листування царя, лідерів Гетьманщини та сусідніх держав (“Журнал, или Подённая записка...”, “Кабинет Петра I”, “Малороссийские дела”), українські акти (універсали гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи) та праці істориків (В. Бергмана, І. Голікова, Ф-М. Вольтера та ін.).

Вже у вступі до першого тому “Истории...” М. Устрялов окреслює непросту ситуацію, в якій опинилася Московська держава, Гетьманщина, Кримське ханство та їхні сусіди наприкінці XVII ст. Московити, за висловом дослідника, “отримали Малоросію, але не всю, тільки її половину”. Коштувало це “набуття” їм величезних жертв і було ненадійним

¹ К.Н. Бестужев-Рюмин, *История царствования Петра Великого*. Соч. Н. Устрялова, Т. I, II, III, СПб 1858 (Не подпис.), Московское обозрение, кн. 1 (1859) отд. II, с. 203–215; С.М. Соловьёв, *История царствования Петра Великого* Н. Устрялова, Атений, ч. 4, №28 (июль–август) (1858) 63–82.

² В.Н. Заруба, *Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.)*, Х. 1993, с. 4.

через “бурхливі заворушення” та втручання Туреччини. Автор проводить історичну паралель між долями Казанського ханства та України доби Руїни: “Казань ... ми розгромили одним ударом; а Малоросія, країна єдиновірна, котра добровільно визнала наше підданство, втягнула нас у жорстоку, п’ятдесятилітню боротьбу і з її власними синами, і з сусідами”³.

М. Устрялов неодноразово вказує на стурбованість Москви турецько-татарською загрозою упродовж періоду Руїни. Історик відзначає навіть “розгубленість верховної влади”, особливо під час мирних переговорів з Польщею. Відтак докладно описує підготовку та укладення московсько-польської угоди про “Вічний мир” 1686 р., однією з умов якої був “військовий союз”. Йшлося про те, що “царські війська вирушать до Криму 1687 р., а польський король буде діяти проти турок і білгородських татар”⁴.

Щоправда, серед причин першого Кримського походу М. Устрялов наводить також розорення татарами українських міст та сіл, захоплення у полон населення, важкий тягар данини. Таке бачення є доволі традиційним для історичної науки того часу, адже саме “шляхетна” мета військової операції найбільше вписувалася в ідеологічну схему царату.

Опис підготовки до походу, поданий дослідником, згідно до царської грамоти та щоденника П. Гордона, дає певне уявлення про стан царського війська. Цитуючи джерела, він вказує на слабку дисципліну: “Деякі прибули вчасно, інші прийшли після строку, а багато хто зовсім не бував”. Та й ті, що зібрались, згодом розбігались. Як пише М. Устрялов, лише у полку П. Гордона, що прямував з Москви до Охтирки, “щезла” сотня чоловік⁵.

У самому ж поході, який історик змальовує, здебільшого, за П. Гордоном, брало участь близько 100 тисяч підданих царя, очолюваних князем Василем Голіциним і 50 тисяч козаків під проводом Івана Мазепи. Чи не вперше у російській історіографії дослідник наводить таку масу подробиць про перший Кримський похід: детально досліджує маршрут руху, місця зупинок, схему пересування та природні умови.

Як і всі його колеги, М. Устрялов згадує про велику пожежу, що лютувала у степу, відсутність трави та води для коней і, відтак, про військову раду 17 червня 1687 р. на березі Карачакрака, де ухвалили повернути армію додому: багато в чому через те, що у війську з’явилося чимало хворих. При цьому дослідник не вміщує даних про втрати серед вояків, що захворіли через надмірну спеку. Це не може не дивувати, адже раніше,

³ Н.Г. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, Санкт-Петербург 1858, т. I, с. XXVII.

⁴ *Ibid.*, т. I, с. 167.

⁵ *Ibid.*, т. I, с. 193, 195.

за 39 років до виходу книги М. Устрялова, російський військовий історик Дмитро Бутурлін у своєму ґрунтовному дослідженні навів таку цифру: 40 тисяч чоловік⁶.

На жаль, історик нічого не повідомляє про дії кримських татар під час походу. Натомість захоплюється розповіддю про донос козацької старшини на гетьмана Івана Самойловича. Приводом до цього дослідник цілком слушно вважає чутку про випалення степу нібито “з відома гетьмана”, яку поширював І. Мазепа.

М. Устрялов чітко вказує на нього, як автора поголосу, з чим погоджувалися і наступні дослідники. Мабуть тому, що формулювання про випалення степу козаками з метою “не допустити росіян до розорення Криму” історик запозичує зі щоденника П. Гордона, як вартого довіри джерела. Разом з тим він не уточнює, що сучасник згаданих подій мав не завжди повну інформацію про них.

Відтак М. Устрялов, услід за П. Гордоном, передає чутки, що І. Самойлович нібито до татар “завжди виказував ... відкрито прихильність, радів успіхам їх спустошливих набігів на Волинь, сумував з приводу перемог християн, ... вів з кримським ханом переговори про взаємну оборону”⁷.

Вказавши на І. Мазепу, як винуватця цього поголосу, історик докладно зупиняється на його особі. Характеризуючи його як людину ласу до влади, хитру і невдячну, М. Устрялов повністю переповідає скандально-романтичну версію біографії козацького лідера. При цьому зазначає, що запозичує її з нотаток польського шляхтича Яна Пасека, недобррозичливця І. Мазепи, що служив разом з ним при дворі короля Речі Посполитої.

Заангажованість автора нотаток кидалася у вічі всім, хто вивчав біографію козацького лідера. Тим не менше, історик некритично запозичує у Я. Пасека повний набір негативних характеристик І. Мазепи (наклепник, вихованець єзуїтів, ловелас, зрадник). Самого шляхтича змальовує ледь не як героя, що “не зрадив королю в бурхливий час міжусобної війни”. І, всупереч собі ж, нижче додає свідчення про його належність до конфедератів і наступне відокремлення від них⁸. На нашу думку, такий підхід до джерел виявляє упередженість М. Устрялова, його вибірковість у їхньому застосуванні.

Підтримуючи міф про “І. Мазепу-зрадника”, дослідник не обминає увагою його “моторність” у дипломатичних справах під час служби у правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Підкреслюється участь майбутнього козацького лідера у відрядженнях до Криму і Константинополя, “з

⁶ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 197–198; Д. Бутурлін, *Военная история походов россиян в XVIII столетии*, Санкт-Петербург 1819, т. 1, ч. 1, с. ССXLVII.

⁷ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 200.

⁸ *Ibid.*, т. I, с. 307.

листами і з словесним наказом до хана і візира про ... надіслання допоміжного війська”. Окремо зазначено, що після переходу на службу до лівобережного гетьмана І. Самойловича І. Мазепа “клопотався про вигоди козаків під час переговорів у Бахчисараї”⁹.

Своєю розповіддю М. Устрялов підводить читача до висновку, що майбутній гетьман просто скористався невдачею першого Кримського походу, аби прийти до влади. Разом з тим він подає низку фактів, які свідчать про велику кількість залучених до змови проти І. Самойловича осіб. Найбільш цінною є згадка про таємне листування І. Мазепа з довіреною особою князя В. Голіцина Леонтієм Неплюєвим та відповідну “співпрацю” останнього з військовим писарем Василем Кочубеєм¹⁰. Ось тільки ініціатором виставлена тут лише українська сторона. Думка про те, що у Москві могли самі провокувати і готувати старшинську змову, ігнорується.

Натомість, М. Устрялов наводить усього три причини доносу на гетьмана, серед яких – невдача першого Кримського походу, “зверхність” І. Самойловича та введення гетьманської монополії на вино, мед і пиво. Як і більшість російських істориків того часу, він вважає єдиним автором документа І. Мазепа. М. Устрялов вдається до ґрунтовної критики змісту, всіляко розвіюючи звинувачення гетьмана у зраді. Цікаво, що серед аргументів є й такий, з яким складно не погодитися: І. Самойлович був “постійним охоронцем України від татар”¹¹. Тим не менше гетьмана було взято під варту і заслано до Сибіру.

Новим керманичем Гетьманщини на Коломацькій раді у липні 1687 р. обрано І. Мазепа, причому, на думку М. Устрялова, найбільш вірогідно, через хабар В. Голіцину (у додатках наводить навіть текст записки, яку приписує єдиному претендентові на булаву).

І вже наступного року новообраний лідер надавав підтримку росіянам при побудові фортеці Новобогородицької при впадінні Самари у Дніпро. Московський гарнізон, залишений у ній, відіграв помітну роль у наступних військових діях проти кримських татар, зокрема, частково при відбитті їх нападів упродовж 1688 р. Як повідомляє М. Устрялов, кримський хан проривався до “самої Полтави, забирав тисячі полонених, відгоняв табуни; решту спалював і розорював”¹².

Зрозуміло, що таке нашестя потребувало гідної відповіді. Нею став другий Кримський похід. Проте історик формулює дещо інші його причини:

⁹ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 201, 202.

¹⁰ *Ibid.*, т. I, с. 202.

¹¹ *Ibid.*, т. I, с. 205.

¹² *Ibid.*, т. I, 213–214.

невдача попереднього та перемоги європейців над турками 1688 р. На жаль, він, через брак джерел, не вказує кількість задіяних козаків. Сучасний український дослідник Сергій Павленко подає такі дані: гетьман обіцяв виставити близько 50 тисяч реєстрових козаків, 6 тисяч сердюків і компанійців¹³.

М. Устрялов, базуючись, знов-таки на щоденнику П. Гордона, захоплюється його пропозиціями з модернізації московського війська, які було, здебільшого, проігноровано В. Голіциним. Відтак нічого не повідомляє про поради І. Мазепи, до яких фаворит царівни Софії намагався прислухатися.

Йдеться про фрази історика, що В. Голіцин “поспішав виступити в похід раніше звичайного, ... але ... степові річки розлилися ... і війська з неймовірними зусиллями переправилися”. Як стверджує С. Павленко, саме зауваження І. Мазепи, який, либонь, добре знав стан царської армії, стали вирішальними при визначенні початку походу. Гетьман радив розпочати його 1 лютого, щоб уже в квітні повернутися додому. Аргументи були прості: ординці не зможуть отримати допомогу взимку, а вже навесні, під час повені московські полки повільно пересуватимуться. Однак збори царської армії неабияк затягнулися, що й стало фатальним для всієї військової операції¹⁴.

І. Мазепа з’єднався з В. Голіциним лише у квітні 1689 р. союзники поповнили запаси провіанту в новозбудованій фортеці і рушили, як розповідає дослідник, лівим берегом Дніпра через Кінські Води до Перекопа. 16 травня у Чорній Долині кримський хан з 10 тисячами чоловік вдарив у тил російсько-української армії, а після відбиття, на лівому фланзі, “завдав жорстокої поразки двом полкам українських козаків, Сумському і Охтирському, які втратили вбитими 142, полоненими 12 і пораненими 563”¹⁵. Сучасні історики уточнюють ці дані: кримчани знищили тоді майже 1350 чоловік¹⁶.

Свій виклад подій М. Устрялов скріплює розлогими цитатами з щоденника П. Гордона, вміщуючи для порівняння текст з листа В. Голіцина до московських царів. Зрозуміло, що в останньому “перемоги росіян” були більш помітними.

20 травня 150-тисячне союзницьке військо досягло Перекопа, який обороняли кримські татари. Виявилося, що вони заздалегідь приготувалися: спалили довколишні села, вивезли або знищили продовольство. М. Устрялов висловлює впевненість, що “слабкодухий” воєвода В. Голіцин злякався можливого опору татарської фортеці і, “для безпеки відступу,

¹³ С. Павленко, *Іван Мазепа*, К. 2003, с. 118–119.

¹⁴ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 220; С. Павленко, *Op. cit.*, с. 118–119.

¹⁵ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 222–223.

¹⁶ С. Павленко, *Op. cit.*, с. 124.

вирішив запропонувати ханові мир!” Цю думку йому нібито навів астраханський татарин Караман. На підтвердження істориком наведено лист-пропозицію миру від імені вказаної особи, як посередника. Цікаво, що нині дослідники навпаки стверджують, що з ініціативою миру до табору облоги хан Селім-Гірей неодноразово посилав свого посланця кеман-мурзу Сулешова. Однак пропонувані ним умови були неприйнятними для росіяні¹⁷.

Зрештою, В. Голіцин вирішив повертати військо і, як оповідає М. Устрялов, вигадав “нараду всіх чинів про відступ”, повідомивши про неї гетьмана. З такою тезою можна погодитися, з огляду на тодішні московські звичаї і на невтішні наслідки походу. Роль І. Мазепи за цих обставин, на нашу думку, істориком до кінця не з’ясована. Дехто з дослідників у наш час звертає увагу на певні таємні дії гетьмана, які згодом оформилися у “плани відокремлення України від Московії за допомогою Туреччини”. У цьому контексті згадують про звернення Селім-Гірея на початку червня 1689 р. до козацького лідера про спільний виступ проти Московського царства¹⁸.

Сам відступ перетворився на лихо, адже татари переслідували союзну армію аж 8 діб, “не даючи спокою ні вдень, ні вночі”. Царські вояки та українці потерпали від спраги та спеки¹⁹.

У липні 1692 р. на Україну посунула орда, яку привів колишній запорозький писар, старший канцелярист генеральної військової канцелярії Петро Сулима (Петрик). Так, без особливих подробиць, М. Устрялов змальовує хід антимосковського повстання під його проводом. Уточнюючи, що той видавав себе за сина І. Мазепи, називає виступ Петрика війною²⁰. Здається, історик мав недостатньо джерел, аби виявити справжню мету і значення повстання.

Як відомо, ініціатором взяття Азова та інших турецьких фортець у пониззі Дніпра був російський цар Петро I, який прагнув таким чином здобути вихід до Азовського і Чорного морів. 1695 року, як і передбачав московський правитель, Османська імперія і Кримське ханство зосередили свої основні сили на азовському напрямі і не очікували удару в Подніпров’ї. Через відсутність архівних матеріалів М. Устрялов не згадує про дії кількох козацьких полків під час першої облоги Азова, яка закінчилася невдачею.

Мабуть, з тієї ж причини історик переповідає перебіг Дніпровської операції лише зі слів її провідних учасників, указуючи, що “вони сукупними

¹⁷ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 228; С. Павленко, *Op. cit.*, с. 125.

¹⁸ С. Павленко, *Op. cit.*, с. 164.

¹⁹ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 236.

²⁰ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 214.

силами, обложивши турецькі фортеці Казикерман і Таган, узяли їх з приступу; а інші дві, Орслан-Ордек та Шагін-Керман, залишені турками, розорили”²¹. Шалений опір турецьких гарнізонів привів до великих втрат серед переможців, очолюваних боярином Б. Шереметьєвим та гетьманом І. Мазепою²².

Захопившись змалюванням подій у Москві, дослідник обминає увагою татарське нашествя на Лівобережжя під проводом П. Сулими (Петрика) у січні 1696 р., яке було відповіддю кримського хана на Дніпровську і Азовську кампанії українсько-російської армії²³.

Більш розгорнуто М. Устрялов зображує другий Азовський похід, у який, за його даними, вирушило “не менше 15000 Запорозького війська”, на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом²⁴. Історик слушно зазначає, що турецький воєначальник Нуреддін-солтан з кримськими і ногайськими татарами вдався до активної оборони Азова, коли 60-тисячний корпус, зі степу, робив періодичні напади на 54-тисячну армію росіян під проводом О. Шеїна, що тримала в облозі місто. На думку дослідника, “наша кіннота з успіхом відбивала його (Нуреддін-солтана. – С.К.), ... але й він у свою чергу завдавав нам немалих втрат”²⁵.

У дусі романтичної теорії “гарячого серця” М. Устрялов стверджує, що 2000 запорозьких і донських козаків під проводом Я. Лизогуба і Ф. Міняєва, за власною ініціативою, 16 липня 1696 р. штурмували земляний вал і закріпилися у кутовому бастіоні, звідки їх марно намагалися вибити турки, “стріляючи, за нестачею свинцю, розрубленими єфимками”. Зміцнені російською піхотою, козаки після 6-годинного бою з турками послали до свого табору осавула зі звісткою, що вони взяли азовський головний мур²⁶.

На жаль, історик не прояснює ситуацію зі спробою Нуреддін-солтана 17 липня ввести до Азова допомогу з 2000 чоловік та з втратами серед українців протягом кампанії 1696 р. Втім, однією з причин здачі міста називає хоробрість “витязів степів”²⁷. Безперечно, великою заслугою дослідника слід вважати докладний опис (за щоденником П. Гордона) діяльності козаків на відбудові азовських укріплень, хоча її авторське датування (25.07–7.08)²⁸ не зовсім збігається з теперішнім (20–29.07)²⁹.

²¹ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 247–248.

²² В.Н. Заруба, *Op. cit.*, с. 122.

²³ Н.И. Костомаров, *Мазепа*, Москва 1992, с. 86–88.

²⁴ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 262.

²⁵ *Ibid.*, с. 283.

²⁶ *Ibid.*, с. 288–289.

²⁷ *Ibid.*, с. 289.

²⁸ *Ibid.*, с. 294–296.

²⁹ В.Н. Заруба, *Op. cit.*, с. 129.

Як справжній історик-романтик, М. Устрялов у живих художніх картинах відтворює морські походи запорожців на чолі з отаманом Чалим у липні-вересні 1696 р., особливо їхні напади на турецькі кораблі поблизу Очакова, розорення кількох сіл у Криму, героїчну оборону від наступу турків і татар на Козачому острові та здачу в полон. Проте, дослідник не наголошує на значенні цих походів для захисту південних кордонів Гетьманщини³⁰.

Прагнення до миру, як орієнтир у розумінні істориком характеру кримсько-українських відносин у 1695–1696 рр., розкриває цікаве застереження, що “під час оборони Азова Мазепа зрозуміло міг би ... розгромити й Крим ... Він обмежився оборонною війною і не виходив з-за меж Малоросії”³¹. Розгром Криму, на нашу думку, був би неймовірним, оскільки в липні 1696 р. на березі Азовського моря, від Сиваша до Кальміуса, стояв кримський хан Селім-Гірей з величезним військом³². Оборонну стратегію, помічену М. Устряловим в І. Мазепи, з цього часу поступово починає сповідувати й Османська імперія, іноді стримуючи хана від набігів на землі північного сусіда, тобто від виконання середньовічного “закону Селіма”.

Отже, на наш погляд, російському історикові на рівні фактів вдалося висвітлити участь козаків у Кримських, Азовських та Дніпровських походах, дати наукову оцінку характеру кримсько-українських відносин кінця XVII ст., дослідити історико-географічне положення південноукраїнських земель у складі Кримського ханства.

Серед недоліків – недостатня увага автора до виявлення деяких обставин другого Кримського та першого Азовського походу і втрат серед українців протягом кампанії 1696 р., а також упередженість щодо гетьмана І. Мазепи.

---

³⁰ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 298–299.

³¹ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 299.

³² В.Н. Заруба, *Op. cit.*, с. 130.